

ՍՈՂԱՍՄԱՂ- ՍԱԼԵՔ-ՍՈՂԱՍՄԱՂԻ (ԵՊՀ)

ՄԻ ՔԱՆԻ ՎԱՂՆՋԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐ ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅՈՒ «ԵՂԾ ԱՂԱՆՂՈՑ» ԵՐԿՈՒՄ

Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ «Եղծ աղանդոց»-ը ավանդում է վաղնջական այնպիսի հավատալիքներ, որոնք ձևավորվել են դեռևս այն ժամանակ, երբ հայը բնակից էր իր հնդեվրոպական ցեղակիցների հետ, նրանց լեզվով խոսում էր և նրանց հավատալիքներով կազմել էր իր կրոնը¹:

Եզնիկի առաջին գրքի ԺԵ-ԻԷ հատվածները կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում հայերի ու դրացի ժողովուրդների առասպելական պատկերացումների և պաշտամունքների վերաբերյալ: Հիշյալ հատվածների համար, ըստ երևույթին, հիմք է հանդիսացել մի հին հիշատակարան, որը կոչվում է «Հարցումն և պատասխանիք սրբոյն Գրիգորի Պարթևի», որի հեղինակն է Հիպպոլիտը²: Հիշյալ հատվածների հիմնական աղբյուրներից է նաև Եզնիկի ժամանակաշրջանի հայ բանահյուսությունը (բերանացի աղբյուրները: Հատկանշական է, որ Գրիգոր Պարթևի անունը կրող «Հարցմունքը» հայ գրականության ամենավաղ շրջանի ստեղծագործություններից է եղել, և որ այն Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» անունով հայտնի երկի սկզբնաղբյուրներից մեկը լինելով՝ գրվել է 5-րդ դարի 40-ական թթ. շատ առաջ: «Հարցումի» և «Եղծ աղանդոցի» զուգակշիռ հատվածների համեմատությունը ցույց է տալիս, «որ այդ երկու բնագրերն էլ արմատական խմբագրության չեն ենթարկվել հարյուրամյակների ընթացքում»³:

«Եղծ աղանդոց»-ի 68-110 և 149-180 էջերը (Եղծ աղանդոց, ՌՄՀԵ)⁴ վերաբերում են ժողովրդական հավատալիքներին, նախապաշարումներին և սնոտիապաշտություններին: Եզնիկն իր աշխատանքում ներկայացնում է հայ ժողովուրդի ըմբռնումը տիեզերքի՝ երկինքի, աստղերի, արևի, լուսինի, լույսի ու խավարի, դրախտի, դժոխքի և երկրի վերաբերյալ: Տարբեր տեսանկյուններից հավատալիքներ են բերվում Մարդու հոգու, մարմնի, ճակատագրի, ոգիների հետ ունեցած հարաբերության, մահվան և անդրաշխարհի կյանքի մասին: Արալեզը, շահապետը (վայրացը, մհանգը, հուշկապարիկը, պարիկը, պայը, ծովացուլը, վիշապը հին աշխարհում տարածված ժողովրդական երևակայական բարի և չար ոգիներից են, որոնք նկարագրված են Եզնիկի երկում:

Հիշյալ ոգիները համապատասխան այն տեղին, ուր նրանք բնակվում կամ հայտնվում են մարդկանց, հարմար անուններ են կրում: Այսպես՝ «Քանգի

դիաց է կերպարանս ցուցանել, և մարդիկ ըստ կերպարանաց անուանս դնեն, որպէս յորժամ քաղաքք և գիւղք աւերեսցին, և անդ դէք բնակիցեն, և կեղծս ի կեղծս յայտնիցին, և մարդկան ըստ կեղծեաց նոցա անուանս եղեալ՝ զոմն յուշկապարիկ, զոմն պարիկ, զոմն համրարու կոչիցեն» (Եզնիկ, էջ 97-98):

Ինչպես երևում է հետևյալ տողերից, գետերի մեջ բնակվողները միանգ են կոչվում, դաշտերին՝ շահապետք. «Կարծեցուցանէ, թէ և միանգք ինչ իցեն գետոց և շահապետք վայրաց. և յետ դարձուցանել՝ ինքն (սատանան): կերպարանի կամ ի վիշապի կերպարանս, կամ ի միանգի իմն և ի շահապետի...»: Աւերակներում բնակվող դերը հուշկապարիկ են անվանվում, անտառներում՝ պարիկ կամ պայ, որը մի մարդուց է առաջացել, գետերում կամ ծովափերին՝ համրարու, ծովերում՝ իշացու կամ ծովացու, որը կովից է առաջացել, ժայռերին՝ արալեզ (առլեզ), որը շնից է առաջացել և որը պատերազմում քաջաբար ընկած հերոսի վերքերը լիզելով առողջացնում է:

Հետևանքալիկան է Փափստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ առկա գրույցը արալեզների մասին, որը համարվում է ամենահինը հայ մատենագրության մեջ: Այստեղ հիշյալ ոգիները «առլեզք» են անվանվում: Երկրորդ հմագույն տեղը անշուշտ գտնվում է Եզնիկի մոտ, որտեղ այդ անունը երկու ձևով է առաջ գալիս՝ «առլեզ» և «արալեզ»: Նույն առասպելական ոգիների մասին, առանց նրանց անունը նշելու, ակնարկ կա մաև Մովսես Խորենացու պատմության մեջ:

Հիշյալ ոգիներն ի բնէ ոչ չար են, աչ բարի, այլ քմահաճո, հտպիտ ոգիներ են: Առալեզներն պատերազմում ընկած հերոսներին են առողջացնում, այնինչ միանգը երբեմն կնոջ կերպարանք ընդունելով, երբեմն ծովահորթ դառնալով՝ լողորդին մախ դեպի ինքն է գրավում, ապա բռնում ոտքերից, քաշում ծովի խորքը և խեղդում. «Ձի եթէ էր ինչ միանգ անձնատր, ոչ երբեմն ի կնոջ կերպարանս երևէր, և երբեմն փոկ լինէր և լուղորդաց ընդ ոտս անկեալ հեղձուցանէր»:

Ինչ վերաբերում է վիշապներին, ապա Եզնիկի մոտ հանդիպում են երկու տեսակ վիշապներ՝ ա. Վիշապն իբրև առասպելական մի հսկա կենդանի, որի էությունը չի որոշված, բ. Վիշապն իբրև իրական կենդանի՝ հավասար համարված մեծ օձերի և ձկների: Առասպելական վիշապը զանազան կերպարանքներ կարող է առնել, թեև մարմնավոր է (էջ 119:). այդ վիշապները կույրերում երբեմն ջորու կամ ուղտի կերպարանքով կերևան, կամ իբրև որսորդ ձիու վրա աշտանակած՝ իրենց որսը կհետապնդեն: Այս երկու վիշապները Եզնիկի մոտ իրար հետ զրեթե մույնացած են, քանի որ առասպելական վիշապը միշտ իբրև հսկա օձ կամ ձուկ ըմբռնված է և իրական օձերի հավասարը համարված:

Փաստորեն, դերի առանձին տեսակը վիշապներն են, իսկ Եզնիկի կարծիքով՝ մույն սատանան է, որ երբեմն օձի, վիշապի կերպարանքով է երևում, որպեսզի կարողանա օձապաշտությունը հաստատել աշխարհում.

«Նույնպես զոր շահապետ վայրաց կոչեն, ոչ մերք մարդ երևեր և մերք օձ, որով և զօժապաշտութիւնն հմարեցաւ յաշխարհ մութանել (106): «Եզնիկը շատ է աշխատում վիշապ և օձ գաղափարները նույնացնել, ասելով՝ «և այլ ինչ ոչ են վիշապք՝ քայց կամ օձք մեծամեծք ցամաքային կամ ձկունք անարիք ծովականք, զորոց ասեն, քէ լեռնաբերձք և մեծամեծք են» (էջ 104):

Մինչդեռ ժողովուրդը հավատում էր, որ վիշապները դևերի առանձին տեսակն են և առանձին կյանք, հակումներ և զբաղմունքներ ունեն։ Նրանք, օրինակ, մարդկանց նման որսի են գնում և մարդկանց նման նրանք էլ բնակություն պալատներ ունեն։ Նրանք շատ դյուցազուն թագավոր մարդկանց որսացել և տարել են իրենց մոտ. «և ոչ զոք ի թագաւորագգեաց և ի դիւցազանց ունեն կապեալ առ իւրեանս կենդանի» և կապած կենդանի պահում են։ Այսպես այդ դև-վիշապները հայոց Արտավազդ թագավորին էլ շղթայել և պահում են։ Նա մինչև այժմ կենդանի ապրում է նրանց մոտ, քայց մի օր պիտի դուրս գա և տիրի աշխարհին²:

Վիշապները համարձակվում են մինչև իսկ մարդու մեջ մտնել և այնտեղ բնակվել։ Այն մարդը, որի մեջ մտնում է օձ-վիշապը դիվահար է դառնում, և երբ նա շնչում է, այդ իսկապես մարդու մեջ մտած օձն է, որ ֆշշում է զայրացած. «Եւ ոչ ի մարդ իբրև զդև մտանէ վիշապ, որպէս ոմանք ի շշեւոյ դիւահարին կարծեցին... (Եզնիկ, էջ 107)»:

Եզնիկը հաղորդում է նաև ժողովրդական մի քանի այլ հավատալիքներ, որոնք վերաբերում են սովորական և ամենօրյա երևույթներին. օրինակ՝ աչք խաղալը, որ նոր բան կամ բարեկամի տեսանելու նշան է համարվում, մարմնի անդամների միս խաղալը, որ նշան է կամ ձի նստելու, կամ նոր շոր հագնելու, բարեկամի պատահելու կամ ծեծ ուտելու, ոտքի կամ ձեռքի ծակելը, քորելը, որը ազդանշան է ճանապարհ գնալու, կամ անձրև գալու, կամ փոդ ստանալու կամ տալու։ Նույնպես վիշապ-դևի ազդեցությանն են վերագրվում փնչացնելը, լեզվի կծելը, ականջի կանչելը, կոկորդի մեջ ծակոց զգալը, հորանջելը, ձիզ ու պարզ լինելը, հոգոց հանելը, որը նշան է, քե մեկն իրեն հիշում է, սրսփալը ևն (տե՛ս 175-178³):

Քրիստոնեական և մուսուլմանական հավատալիքներում մեծ տեղ են զբաղում հրեշտակներն ու սատանաները։ Նրանք երկու հակառակ աշխարհների ներկայացուցիչներ են, որոնք վճռականապես վարձում են մարդ աբարածին իրենց կողմը շահել։ Հրեշտակներն ու սատանաները նախաքրիստոնեական և նախաիսլամական չար ու բարի ոգիների դեր են ստանձնել։

Ինչպես իրավամբ նշվել է՝ «Եզնիկի սատանան նույնքան հայ ժողովրդական է, որքան քրիստական, քեպետ տարբեր, առանձնահատուկ գծեր էլ պետք է լինի երկուսի մեջ։ Մատանան ըմբռնված է Եզնիկի մեջ իբրև Աստծուց ստեղծված, քայց նրանից ապստամբած մի էակ. դա քրիստական հասկացողությունն է։ Հայկական հավատալիքի մեջ սատանան պարսկականի

մման ճանաչված է իբրև Աստծուց անկախ և նրա դեմ մշտապես կռիվ մղող չարության սկզբունք: Սատանա բառը, ինչպես Եզնիկն իրավմամբ նկատում է, սեմական բառ է. դա չարության հավաքական անունն է, հայ ժողովրդական հավատալիքի մեջ չարության ոգիներին դևեր են անվանում»:

MOHAMMAD MALEK MOHAMMADI
(YSU)

ON SOME ANCIENT BELIEFS IN "E'C A'ANDOC"
("THE REFUTATION OF SECTS") BY EZNIK KO'BAC'I

Sectors 15-17 of Eznik's first "book" (chapter) provide important information about the mythological conceptions and ideology of the Armenians as well as other neighboring nations. It is probable that an old diary entitled "Hârc'umn ev patasxanik'srboyn Grigori Part'evi" and the Armenian folklore of Eznik's time served as a basis for the mentioned sectors.

Pages 68-110 and 149-180 of "E'c A'andoc" (1826) refer to the popular faiths, prejudices and superstitions.

In this work Eznik presents the Armenian people's comprehension of the space about the Sky, the Stars, the Sun, the Moon, Light and Darkness, the Paradise, the Hell and the Earth. From different viewpoints, the faiths are brought about the Man's soul, body, fate, relations with souls, death and the life of the next world. *Aralez, šahapet, nhang, huškaparik, parik, pay, višap* were the good and evil souls spread in the imagination of the people of the old world, which were depicted in Eznik's work.

The mentioned souls bear proper names in accordance with the places, where they live or appear to people.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կարծիքներ կան, որ հայ ազգագրության գլխավոր տվյալներն իրանական աշխարհից են քիտում (F. Macler, *Trois conférences sur l'Arménie*, Paris, 1927, p. 57, հմմտ. մալ. Գարամանյան Ա., Հրեշտակներն ու սատանաները հայ ժողովրդական հավատքին մեջ, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1931, էջ 236).
2. Ադունց Ն., Զմեական նշմարներ Եզնիկի մասին, Բազմավեպ, 1925, էջ 366-367: Ադունց Ն., Զմեական նշմարներ Եզնիկի մասին Բազմավեպ, 1926, էջ 13:
3. Խաչիկյան Լ., Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը», որպես հայ մատենագրության երախայրիք, Բանբեր մատենադարանի, Երևան, 1964, թիվ 7, էջ 312-313:

4. Եզնիկ Կողբացի, Եզնիկ Կողբացույ Բագրևանդայ եպիսկոպոսի եղծ աղանդոց, 1826, ի Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, ՌՄՀԵ:
5. Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, Եզնիկ Կողբացույ Բագրևանդայ եպիսկոպոսի եղծ աղանդոց, 1826, ի Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, ՌՄՀԵ, էջ 104-105:
6. Հետաքրքիր է, որ ըստ Իրանի Բախտիարի մահանգում տարածված ժողովրդական հավատալիքների՝ ոտքի քորելը ազդանշան է ծեծ ուտելուն, իսկ ձեռքի քորելը փող ստանալուն, լեզվի կծելը ե ականջի կանչելը մույնպես նշան է, քե մեկն իրեն հիշում է:
7. Խոստիկյան Մ., Ազգագրական նյութեր Եզնիկի «Եղծ աղանդոց» երկի մեջ, Ազգագրական հանդես, 1917, էջ 139-140: